

ks. prof. dr hab. Krzysztof Bardski
kierownik Katedry Teologii i Hermeneutyki Biblijnej,
Instytut Nauk Teologicznych Wydziału Teologicznego,
Uniwersytet kard. Stefana Wyszyńskiego
w Warszawie

Recenzja Rozprawy Doktorskiej

Recenzja pracy doktorskiej mgra lic. **Andrzeja Łukasza Jędrzejczaka**, pod tytułem „**MOTYW ŚWIETLIŚC JHWH W KSIĘDZE PSALMÓW. Analiza egzegetyczno-historyczna terminów יָרַח i אֱלֹהִים**”, napisanej na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu pod kierunkiem ks. prof. dra hab. Janusza Nawrota oraz dra hab. Łukasza Niesiołowskiego-Spanò, prof. ucz., przebiegać będzie według następującego planu:

1. Prezentacja dysertacji
2. Przedmiot, cel i metoda badawcza
3. Ocena formalnych aspektów dysertacji
4. Merytoryczna wartość dysertacji
5. Kwestie dyskusyjne i problemowe
6. Uwagi krytyczne
7. Konkluzja

Podstawą prawną recenzji jest pismo prodziekana Wydziału Teologicznego UAM, ks. prof. UAM dr hab. Mieczysława Polaka z dnia 19 kwietnia 2023 (WTO 830-8/2023), dotyczące uchwały 162/RD_NT/WT/2023 Rady Naukowej Dyscypliny nauki teologiczne UAM w Poznaniu z dnia 17 kwietnia 2023 r.

1. Prezentacja dysertacji

Dysertacja liczy 292 strony, napisane czcionką 12 z interlinią 1,5. Temat w sposób precyzyjny wskazuje na przedmiot badań, jakim jest motyw świetlistości JHWH w Księdze Psalmów.

Po spisie treści zamieszczony został obszerny wstęp, w którym Autor prezentuje cel rozprawy, metody badawcze oraz podziękowania.

Dysertacja składa się z czterech rozdziałów. Pierwszy został poświęcony stanowi badań nad opracowywaną problematyką oraz prezentacji problemów badawczych. Najpierw Autor analizuje leksykalne znaczenia badanych terminów, następnie skupia się na trudnościach w datowaniu psalmów, w ostatnim zaś podrozdziale podejmuje dyskusję o stanie badań nad motywem świetlistości JHWH w Księdze Psalmów.

Drugi rozdział jest poświęcony terminowi *nēr* (lampa, ogień, światło) w psalmicznych przedstawieniach JHWH. Najpierw termin ten został omówiony w militarnym kontekście Ps 18, następnie w odniesieniu do postaci króla Dawida w Ps 132, w końcu zaś w relacji do przykazań Bożych w Ps 119.

Rozdział trzeci posiada podobną strukturę, co rozdział drugi, lecz poświęcony jest terminowi *’ôr* (światło, światłość, blask). Najpierw przeanalizowano szereg tekstów, w których sam JHWH określany jest jako „światło” (Ps 27,1; 36,10; 76,5), następnie wersety, w których motyw światła został odniesiony do „oblicza JHWH”. W trzecim podrozdziale JHWH pełni rolę podmiotu „rozjaśniającego”, na koniec zaś światło zostało przedstawione jako atrybut Boga.

Czwarty rozdział jest poświęcony możliwościom wpływów perskich na koncepcje teologiczne w Księdze Psalmów. Autor rozpoczyna od omówienia prawdopodobnych inspiracji autorów biblijnych religią perską oraz zgłębia kontekst historyczno-społeczny Judy a następnie perskiej prowincji Jehud. Zwraca uwagę na ośrodki administracyjne w Judzie/Jehud, warunki kontaktów międzykulturowych oraz tendencje monarchiczne autorów biblijnych w epoce perskiej.

Dysertację wieńczy rozdział piąty, zatytułowany „Konkluzje”, prezentujący przebieg prac badawczych oraz podstawowe wnioski, do jakich doszedł Autor. Następnie dodano apendyks, zatytułowany „Polityka w epoce nowobabilońskiej: Tendencje monarchiczne i sytuacja diaspory babilońskiej”, mający na celu wyjaśnienie i rozwinięcie ważnych kwestii związanych z tematyką pracy, stanowiących istotne tło dla prowadzonych badań. Na końcu dysertacji zamieszczono wykaz skrótów oraz obszerną bibliografię.

2. Przedmiot, cel i metoda badawcza

We „Wstępie” do swojej pracy Autor w sposób precyzyjny przedstawia cel i metody zastosowane w dysertacji.

Podstawowa teza badawcza, której poświęcona jest dysertacja może zostać streszczona w słowach zamieszczonych we wstępie: „Podejmowany w dysertacji motyw świetlistości JHWH zostanie przedstawiony drogą egzegezy poszczególnych psalmów, w których pojawiają się dwa fundamentalne terminy אור i נֵר. Ten obszar badawczy nie znajdował się jak dotąd w kręgu szczególnego

zainteresowania naukowców. Pytanie o to, czy ów motyw mógł posłużyć autorom biblijnym w wyrażeniu ich przychylności wobec władzy dynastii Dawidowej, naukowo uatrakcyjnia proponowaną tezę. Źródłem ich inspiracji mogła być religia perska i achemenidzka ideologia królewska, stąd też przypuszczam, że psalmy, w których ów motyw się pojawia, powstawały prawdopodobnie w epoce perskiej” (s. 7). Innymi słowami i z innej perspektywy ten cel został sformułowany również w rozdziale konkluzyjnym: „Najważniejszym celem dysertacji jest ustalenie związku biblijnej idei instytucji władcy z tym, co na temat monarchii przedstawiali Persowie zarówno w dziełach o charakterze religijnym, jak i politycznym (np. inskrypcje królewskie). (...) I choć sam motyw światła/światłości jest obecny w wielu kulturach starożytnego Bliskiego Wschodu, to jednak istnieją konkretne przesłanki pozwalające mniemać, że zwłaszcza w psalmach został on zapożyczony właśnie od Persów” (s.231).

Na zakończenie Autor podsumowuje swoje wysiłki badawcze, stwierdzając: „Tworząc lub ostatecznie redagując psalmy autorzy biblijni mogli korzystać z perskiej religii i ideologii królewskiej, kiedy tworzyli lub redagowali psalmy. Ich literacka działalność była możliwa na terenie Jehud, choć trudno wskazać na moment, kiedy do tego doszło, stąd uznać należy, że proces ten mógł mieć miejsce przez całą epokę perską” (s. 235).

Co się tyczy metod badawczych, to mają one dwojaki charakter. Najpierw, powołując się na słowa samego Autora: „Podstawową metodą wykorzystywaną w drugim i trzecim rozdziale jest analiza historyczno-krytyczna oraz morfologiczna, bowiem podstawę całości pracy stanowi analiza dwóch podanych w tytule terminów hebrajskich, używanych na określenie motywu światłości” (s. 10).

Inna metoda badawcza została zastosowana w rozdziale czwartym: „W czwartym rozdziale dominuje metoda analizy źródeł historycznych. Pytanie o to, w jakim celu był wykorzystywany teologiczny wizerunek JHWH, determinuje obecnie minimalne wykorzystanie metod teologicznych, zastępowanych są przez metody badań historycznych, w tym głównie analiza źródłowa i analizy porównawcze. Do tej grupy metod należy również istotna w pracy badawczej rekonstrukcja historyczna” (s. 10).

3. Ocena formalnych aspektów dysertacji

Pod względem formalnym praca nie budzi zastrzeżeń. Jej struktura zasadniczo odpowiada tematowi i nie znajdujemy w pracy wątków badawczych, które nie byłyby logicznie powiązane z główną kwestią problemową.

Wstęp i zakończenie zawierają treści właściwe dla tych jednostek strukturalnych. *Status quaestionis* został zaprezentowany w sposób

wyczerpujący we wstępie do dysertacji, jak również bibliografia zawiera te pozycje, które należało uwzględnić w pracy. Doktorant umiejętnie i rzeczowo korzystał z bazy bibliograficznej obejmującej zarówno klasyczne opracowania, dotyczące Księgi Psalmów oraz historii epoki perskiej w dziejach Narodu Wybranego, jak i najnowsze publikacje. W bibliografii poza najważniejszymi komentarzami w języku angielskim, niemieckim, francuskim i hiszpańskim znajdujemy również pozycje polskojęzyczne.

Powołując się na wcześniejsze opracowania, doktorant uczciwie zaznacza to w przypisach, które nie ograniczają się tylko do roli informacyjnej, lecz rozwijają również wątki poboczne względem głównego toku myśli lub podają dalsze odniesienia bibliograficzne.

Praca została napisana poprawną polszczyzną. Doktorant logicznie i precyzyjnie formułuje swoje myśli. Tok wyводу prowadzi do właściwie zaprezentowanych wniosków.

4. Merytoryczna wartość dysertacji

Praca mgra lic. Andrzeja Łukasza Jędrzejczaka świadczy o bardzo dobrym opanowaniu warsztatu badawczego biblisty i teologa oraz umiejętności oryginalnej, samodzielnej analizy tekstu biblijnego z perspektywy historyczno-krytycznej i teologicznej.

Zaczynając od warstwy językowej, na szczególne uznanie zasługuje perfekcyjne posługiwanie się terminologią z zakresu nauk biblijnych, historii starożytnej i teologii. W zakresie znajomości języka hebrajskiego, kompetencje Autora nie budzą zastrzeżeń. Również cytowanie tekstów greckich, aramejskich i syryjskich wskazuje na szerokie horyzonty językowe Doktoranta.

Nie tylko w zakresie terminologii, ale i metodologii, na uwagę zasługuje rozważne i umiejętne operowanie pojęciami i argumentacją z zakresu lingwistyki, reologii biblijnej i historii starożytnego Lewantu. Również godną pochwały jest ostrożność w formułowaniu wniosków stanowiących jedynie hipotezy, stosując wyrażenia „nie jest jednak pewne...” (s.207), „trudno obecnie stwierdzić...” (s.208), „przypuszczam...” (s.208), itp.

W kwestii lingwistyki, Autor jest świadomy trudności w przekładzie terminów i zwrotów właściwych językom semickim na indoeuropejskie spektrum językowe. Niejednokrotnie przedstawia i omawia różne możliwości tłumaczenia, starając się dotrzeć do pierwotnego sensu wypowiedzi.

W kwestii teologii biblijnej, Doktorant trafnie ujmuje religijną specyfikę judaizmu starotestamentowego, jego postrzeganie Boga oraz perspektywę teologiczną ówczesnego monoteizmu. W sposób odkrywczy przedstawia religijne implikacje wynikające z wpływu uwarunkowań właściwych społeczno-kulturowemu kontekstowi imperium perskiego.

Wnioski, do jakich dochodzi Doktorant, mianowicie potwierdzenie i udokumentowanie wpływów perskich na judaizm powygnaniowy, zwłaszcza w zakresie imaginariu teologicznego, uzupełniają i rozwijają tezę o impakcie, jaki uwarunkowania społeczno-kulturowe imperium perskiego miały na świadomość religijną Izraelitów oraz jej ekspresję językową. W tym zakresie praca stanowi oryginalny wkład w badania historyczne i teologiczne nad starożytnym Judaizmem.

W końcu na uwagę zasługuje przejrzysty i poprawny język, jak również dokładność pod względem opracowania przypisów. Znajdujemy wśród nich zarówno bogate odniesienia bibliograficzne, jak i rozwinięcia kwestii problemowych, mających charakter poboczny względem zasadniczego wątku refleksji teologicznej.

5. Kwestie dyskusyjne i problemowe

Poza przedstawionymi powyżej walorami merytorycznymi dysertacji, należy zwrócić uwagę na szereg kwestii, które mogłyby stać się przedmiotem dyskusji i których rozpatrzenie pozwoliłoby podnieść poziom refleksji nad badanymi zagadnieniami i ewentualnie stanowić pewne uzupełnienie, gdy praca zostanie opublikowana.

Kwestia 1.

Pierwszym problemem, który poddałbym pod dyskusję, jest zasadniczo odmienny charakter rozdziału czwartego względem drugiego i trzeciego. Zostały tam zastosowane odmienne metody badawcze oraz cel nie tyle należał do zakresu teologii, ile bardziej nauk historyczno-społecznych. Bezsprzecznie postrzegamy spójność procesu badawczego, gdyż wnioski wyciągnięte z badań przeprowadzonych w ramach rozdziałów drugiego i trzeciego zostały zastosowane w czwartym. Rodzi się jednak pytanie: Czy tytuł w obecnej formie nie wydaje się odnosić wyłącznie do rozdziałów drugiego i trzeciego? Czy celem ogarnięcia w tytule również rozdziału czwartego nie byłoby zasadne pełniejsze sformułowanie tytułu, na przykład w postaci: „MOTYW ŚWIETLISTOŚCI JHWH W KSIĘDZE PSALMÓW. Analiza egzegetyczno-historyczna terminów יָר i אֹר w kontekście możliwych wpływów perskich”,

Kwestia 2.

Omawiając Ps 18,25-30 (zwłaszcza sformułowanie „Ty rozjaśniasz moje ciemności”), Autor dysertacji stwierdza: „Ważnym darem od Boga jest światło rozpraszające ciemności. Mrok okalający człowieka to metaforyczny obraz wrogów i grzechu, do którego bohater nie chce dopuścić”. W kontekście badań nad wpływem perskich wyobrażeń religijnych warto zadać pytanie, na ile motyw „światłości”, jako przeciwstawienie „ciemności” stanowi archetypiczną antytezę, zakorzenioną w głębokich pokładach ludzkiej świadomości i

odwołującą się do antropologii ewolucyjnej, która może niezależnie występować w różnych systemach religijnych?

Kwestia 3.

Odniesienia nowotestamentalne tematyki światła w psalmach słusznie postrzega autor w wersetach J 1,4 (światłość przychodząca na świat) oraz J 8,12 (Ja jestem światłością świata) na s.84. Jednak zwłaszcza w kontekście skojarzeń militarnych prezentujących Boga jako skałę schronienia i warownię, o czym Autor pisze na s.27-31, łącząc je z motywem światła, byłoby możliwe odczytanie z tej perspektywy również Mt 5,14-16 (Wy jesteście światłem świata... Nie zapala się lampy, by postawić pod korcem, ale na świeczniku). Czy wówczas wezwanie skierowane do uczniów Chrystusa nie miałoby swego wymiaru *imitatio Dei*?

Kwestia 4.

Skoro w poprzedniej kwestii poruszyliśmy implikacje chrześcijańskie motywu światłości JHWH, chciałbym również zwrócić uwagę na pewien wątek ważny w judaizmie, mianowicie koncepcja Boskiej Szechina, czyli Jego obecności, dosłownie „zamieszkiwania”, która w Targumach i Talmudzie łączona była z motywem światła (Obecność w płonącym krzewie, w słupie ognia, i in.) zaś w tradycji kabalistycznej między innymi ze światłem świec zapalanych na rozpoczęcie szabatu. Czy w jakiś sposób motyw świetlistości JHWH w psalmach znajduje odniesienie do judaistycznej koncepcji Szechina?

6. Uwagi krytyczne

Jak każde ludzkie dzieło, również praca mgr lic. Andrzeja Łukasza Jędrzejczaka może być przedmiotem uwag krytycznych.

Poza obiekcjami dotyczącymi tytułu, które zostały wyrażone w pierwszej kwestii wcześniejszego podrozdziału, pozostałe uwagi krytyczne mają charakter drobnych poprawek, które mogą zostać naniesione, gdy praca będzie przygotowywana do druku.

Wykaz skrótów zwykle jest umieszczany na początku pracy, a nie na końcu, aby odbiorca był przygotowany do właściwego ich odczytywania w procesie lektury.

Słuszną rzeczą jest użycie spółgłosek JHWH na określenie Bożego Imienia, tym bardziej więc powinno ono zostać zastosowane w tytule w języku angielskim, gdyż zaopatrzenie w samogłoski może podpowiadać potrzebę wypowiedzenia tego Imienia, które podczas lektury odczytywane jest „Pan”. Również w tytule sugerowałbym transliterację słów hebrajskich na alfabet łaciński, co ułatwiłoby sięganie do tekstu (przynajmniej na poziomie tytułu) przez osoby nie znające tego języka.

Co się tyczy uwag o charakterze literówek lub uchybień stylistycznych, to są one następujące:

niezręczne sformułowanie „zawierają egzegezę... zawierających...” (s.8);

„systemu” zamiast „systemy” (s.13);

na s.18 raz użyto DtIz, a w kolejnym zdaniu 2Iz, podobnie na kolejnych stronach PrZach i lZach;

na s.34 znajdujemy sformułowanie „Qal imperfect”. Język polski dopuszcza formy „imperfectum”, „imperfektum” lub „imperfekt”.

Na s.76 hebrajskie wyrażenie „qeren jiš'î”, dosł. „róg zbawienia mojego” może wskazywać na wygląd księżycy, jak sugeruje Autor, ale nie może być tłumaczone „korona zbawienia”.

na s.123 w greckim zapisie słowa *eisakouō* lub na s.136 *anatellō* należy zaopatrzyć słowa w przydechy i akcenty, które stanowią (zwłaszcza przydechy) integralną część leksemów;

należy ujednolicić nazwę koniugacji sprawczej, gdyż dwukrotnie pojawia się jako hi'pil, sześciokrotnie jako Hifil i dwukrotnie jako hifil z małej litery.

7. Konkluzja

Przytoczone powyżej uwagi dotyczą szczegółowych kwestii i nie obniżają poziomu rozprawy jako całości. Praca odpowiada wszystkim wymogom stawianym rozprawie doktorskiej i świadczy o dojrzałości naukowej Doktoranta.

Mając to wszystko na uwadze, wnoszę do Rady Naukowej Dyscypliny nauki teologiczne Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu o dopuszczenie mgra lic. Andrzeja Łukasza Jędrzejczaka do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Ks. prof. dr hab. Krzysztof Bardski

Warszawa, 10 maja 2023.